

«Anem a buscar el papa!».

Cisqueta Ambròs: l'exili d'una nena molletana (1939)

Oriol Fort i Marrugat*

Resum: Mitjançant la memòria oral i la documentació escrita i gràfica, es fa una aproximació a les vivències de Françoise Valles (en néixer, Francisca Ambròs Tugas), associades al seu exili a França el 1939, amb motiu de la Guerra Civil Espanyola.

El treball se centra, sobretot, en el període comprès entre 1939, l'exili; 1946, l'establiment a la Somme; i 1959, la nacionalitat francesa. Per tant, inclou el temps més complex de la seva incorporació a l'Estat francès, l'etapa convulsa i paorosa de l'ocupació de França per l'exèrcit alemany amb motiu de la Segona Guerra Mundial, i l'assoliment de la quotidianitat personal, familiar i social.

Aquest document vol fer palès l'enorme esforç que va comportar, per a una nena de set anys, ser capaç de vèncer les dificultats pròpies de l'inici d'una nova vida en una terra desconeguda i hostil.

L'escrit, essent un homenatge a la Cisqueta Ambròs, ho és també a tots els infants de l'exili republicà espanyol.

Figura 1. Cisqueta Ambròs amb els seus pares. Montlluís. 26/11/1939. Font: Arxiu personal Cisqueta Ambròs (APCA)

Paraules clau: Cisqueta Ambròs Tugas, *courage*¹, exili, Guerra Civil, infants

¹ El Dictionnaire de la Langue Française Le Petit Robert (2003), defineix *courage* com «Força moral. Passió, energia per un objectiu. Fermesa en front el perill, el sofriment físic o moral». Totes les traduccions d'aquest treball són responsabilitat de l'autor.

* Humanitòleg, ofortm@uoc.edu

Article rebut l'1 de setembre de 2020; acceptat el 15 de setembre de 2020.

«Let's go and find daddy!». Cisqueta Ambròs: the exile of a Mollet girl (1939)

Abstract: Through oral memories as well as written documents and images, we learn about the life of Françoise Valles (born Francisca Ambròs Tugàs, nicknamed 'Cisqueta') and her exile to France in 1939 as a result of the Spanish Civil War.

The piece focuses primarily on the period between 1939 (exile), 1946, (settlement in the Somme), and 1959 (French nationality). It, therefore, covers the most traumatic periods of her move to the French state, her life during the turbu-

lent and frightening German army occupation of France in World War II, and the eventual consolidation of her daily personal, family, and social life.

The document aims to highlight the astonishing resilience of a seven-year-old girl forced to overcome the challenges of starting a new life in an unknown and hostile land.

The piece is a tribute to Cisqueta Ambròs, and, therefore, to all the children of the Spanish republican exile.

Keywords: Cisqueta Ambròs Tugàs, courage, exile, Spanish Civil War, children

«Allons trouver le papa!». Cisqueta Ambròs: l'exil d'une fille de Mollet (1939)

Résumé: À travers de la mémoire orale et la documentation écrite et graphique, on fait une approche aux expériences de Françoise Valles (née Francisca Ambròs Tugàs), associées à son exil en France en 1939, à l'occasion de la Guerre Civile Espagnole.

L'ouvrage porte principalement sur la période comprise entre 1939 exil, 1946 établissement dans la Somme, et 1959 nationalité française. Il comprend donc l'époque la plus complexe de son incorporation dans l'État français, l'étape turbulente et effrayante de l'occu-

pation de la France par l'armée allemande à l'occasion de la Seconde Guerre Mondiale et l'accomplissement de la vie quotidienne personnel, familial et social.

Ce document vise à souligner l'énorme effort qu'entraîne, pour une fillette de sept ans, surmonter les difficultés de commencer une nouvelle vie dans une terre inconnue et hostile.

L'écrit, étant un hommage à Cisqueta Ambròs, il en est de même pour tous les enfants de l'exil républicain espagnol.

Mots clés: Cisqueta Ambròs Tugàs, courage, exil, Guerre Civile Espagnole, enfants

1. Relat introductori²

«A la casa de Perpinyà, la Mariàngela enyorava la Rosita i va passar a ocupar les tardes veient maniobrar els trens des de la seva finestra. Al cap de vuit dies de ser a França, a l'hora de sopar, "la nena" va preguntar a la baba³ Angèle:

—Mamà, què vol dir refugiée?

Aquella tarda, el maquinista i el seu ajudant havien tret el cap fora de la

locomotora i li havien cridat "Refugiée!" mentre ella els somreia inconscient que les dues trenes llargues que li recollien el cabell la identificaven de lluny com a espanyola.

Algú ara podria concloure que al final la guerra ens iguala a tots com a damnificats, però no seria exacte: aquells dies, els francesos, incapaços de preparar-se per a l'allau humana que els estava a punt d'arribar, començaven a condem-

² NADAL, R. (2013: 213-214). Agraïeix a Rafel Nadal la seva gentilesa en permetre'm reproduir aquest fragment de la seva obra *Quan en dèiem xampany*. Ho feu personalment a la llibreria L'illa de Mollet del Vallès, el 19 de juny de 2020.

³ Baba «Simplificació d'àvia en boca dels infants». (Girona, Empordà, Barcelona, Solsona). ALCOVER, A. M. i MOLL, F. de B. (1978: 187). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Moll. Palma de Mallorca.

nar els refugiats espanyols als camps de la vergonya de les platges de Perpinyà; els avis i els nois se'n van anar a Sant Llorenç de Cerdans a estiuajar.»

2. Presentació

S'esmunyia el mes de maig de 1939. Feia ben just dos mesos que la Guerra Civil Espanyola havia acabat. La seva mare, la Cisqueta Tugàs, li va dir:

—Prepara't, filla, anem a buscar el teu pare!

Ara, la Cisqueta Ambròs Tugàs té vuitanta-vuit anys i, des de 2016, viu a prop de la seva filla Yolanda i el seu net Ilhan, a Reims, al nord-est de França, al departament del Marne, a la regió del Grand-Est. Abans, seguint el camí dels seus pares, havia viscut —a voltes sobreviscut— a Montlluís⁴ (Mont-Louis), a Nòu Vic (Neuvic d'Ussel), a Abbeville, a Pont-Remy i a Montdidier. Des de la Catalunya del Nord fins als Alts de França (Hauts-de-France), passant per l'Occitània i el centre de l'Hexàgon.⁵

Aquest article no és ni pretén ser la biografia de qui ara és la ciutadana francesa Françoise Valles; només vol ser un homenatge —en forma de narració fruit de testimonis, records i emocions— a ella i a tots els infants que, per mor del cop d'estat il·legal, antidemocràtic i criminal encapçalat per l'exèrcit comandat pel general Francisco Franco, van haver de fugir de la seva terra, de casa seva per acompanyar o anar a buscar i retrobar-se amb els seus pares exiliats per haver defensat la legítima Segona República Espanyola. Una honorança —que és un deure de memòria històrica i democràtica—

a la seva valentia i al seu exemple.

La contextualització històrica que breument s'exposa en aquest treball no és sobrerera. No és una digressió, una desviació de l'eix del projecte amb pretensions d'entès; és el marc indefugible on es veuen col·locats, especialment, els nostres infants exiliats. És la sociologia que condiciona el creixement, la formació mental i moral, els valors i les creences, els hàbits i els impulsos, l'energia o la passivitat, la llengua i els llenguatges, l'educació. És l'entorn que no és el teu, i que tu —individu, individualment— l'has de fer teu. Els relats del marc general, al cap i a la fi, són imprescindibles en ser la descripció de l'àmbit del procés de socialització: el fer-se social, el fer-se persona. Amb aquesta voluntat hi són.

Vull mostrar un agraïment immens a la Cisqueta Ambròs Tugàs per haver deixat que m'apropés a la seva llarga i commovedora vida de dona ferma, lluitadora, invencible; per la seva confiança i el seu afecte. I a la seva filla Yolanda Valles, per subratllar les vivències amb la seva mirada emocionada, per acompanyar la memòria de la seva mare i per ajudar-me en tot el que he necessitat.

3. La nina del camí a França

Françoise Valles, que havia nascut el 22 de maig de 1932 a Mollet del Vallès, tenia ben just set anys quan va començar la forçada marxa per les terres de França. Aleshores era la Cisqueta, la Cisqueta Ambròs Tugàs, filla de Joan Ambròs Lloreda i de Francisca Tugàs Parera, també Cisqueta, de Mollet del Vallès.

⁴ En els noms de les poblacions n'he prioritzat la versió autòctona sigui en català, occità o francès, afegint entre parèntesis la seva transcripció al francès, quan ha correspost. Tanmateix, quan es tracta de frases transcrits directament de les entrevistes, els topònims hi figuren tal com han estat diïts.

⁵ L'expressió l'Hexàgon és utilitzada freqüentment per designar la part continental de la França metropolitana, atesa la similitud del seu contorn amb aquesta figura geomètrica.

Figura 2. La Cisqueta (al centre) amb el seu avi Andreu Ambròs, la seva mare i Carmen Orozco, nena refugiada a casa dels Ambròs a Mollet. 1938/1939. Font: Arxiu personal Carmen Orozco. Agraïixo a Glòria Campoy la cessió d'una còpia

Figura 3. Camp provisional de Prats de Molló. Finals de gener de 1939. Font: Ph. Gausso

132

—On anem, mama?— li va preguntar la Cisqueta a la seva mare veient que endreçava roba i preparava dues maletes o dues bosses o una maleta i una bossa. La Cisqueta no ho recorda amb precisió. Han passat més de vuitanta anys.

En Joan Ambròs,⁶ formant part de la munió d'exiliats espanyols que fugien de la presó o de la mort segures, de la venjança dels franquistes, entra a França el 9 de febrer de 1939.⁷ S'allunyaven, apressats, Pirineus enllà, on tampoc, llavors, la gent del nord no va demostrar ser «neta i noble, culta, rica, lliure, desvetllada i feliç» com ens deia Salvador Espriu en un exerci-

ci de supervivència col·lectiva a Assaig de càntic en el temple,⁸ i que després ens pregonà Raimon, amb crit d'un temps i d'un país d'esperances, en el monument cultural que són les Cançons de la roda del temps.

Aquell viatge, la Cisqueta filla no el podia vincular a la Guerra Civil, a la derrota de la República, a l'exili del seu pare. La seva mare no li'n parlà d'exili, de guerra o de política per justificar els preparatius del viatge; la seva mare tenia un argument molt més senzill però, per a ella, segur que molt més sòlid. A la Cisqueta Tugas, la seva mare en casar-se li havia dit que sempre havia d'estar on estigués el seu marit, en Joan Ambròs, fos on fos: sempre al seu costat. Sola, amb una filla de set anys, no podia fer altra cosa que no fos anar on li corresponia: al costat del seu marit. Així va ser des de 1939 fins a 1970 quan ella va morir

⁶ Vegeu: CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002). Joan Ambròs i Lloreda. Per Catalunya i la llibertat. El llibre imprescindible per a conèixer la vida i l'obra de Joan Ambròs.

⁷ Sobre les rutes de l'exili, vegeu: DIVERSOS AUTORS (2009) i (2013).

⁸ ESPRIU, S. (1968: 273).

a Abbeville, després del llarg recorregut d'exili per terres de França, sense mai no haver deixat de sentir-se catalana i molletana. Per això, a la seva filla senzillament li va dir:

—Nena, anem a buscar el papa!

La Cisqueta Ambrós no sabia què passava però sabia què calia fer.

—No l'anàvem a veure, l'anàvem a buscar —diu, segura.

La Cisqueta Tugas no podia pas «tenir noció» —en paraules de la Cisqueta Ambrós— del que representava marxar cap a França només amb una nena, unes maletes, una nina i, les dues, amb una muda o dues l'una sobre l'altra. La Cisqueta Tugas era una dona humil, senzilla, tenaç, íntegra i ara sola, que s'havia mogut ben poc més enllà de Mollet, que desconeixia el francès, és clar, i que tenia ben pocs diners. Potser només aquella minsa quantitat que els Tugas, els seus pares, li van donar amb l'acord fet amb pressa de tenir cura de la casa on vivien a Mollet, al carrer d'Antoni Gimbernat,⁹ a prop de l'Estació de Dalt.¹⁰ Una casa que el mateix Joan Ambrós havia construït i que era la seva llar, la llar que havia d'acompanyar per a sempre els Ambrós-Tugas i que —aleshores no ho podien pas saber— ja mai més no la gaudirien. Uns diners que calia preservar de tots els perills que comportava un viatge sense cap etapa prefixada i coneguda, sense companyia ni protecció.

La Cisqueta Ambrós recorda «d'una manera trencada», diu, els preparatius, les maletes o les bosses, i la nina que no volia deixar. Però la Cisqueta no recorda gaire detalls del viatge. Potser el tren fins a Puigcerdà, algun cotxe de la *retirada*, camins a peu, alguns potser amb grups de refugiats, la casa amb entrada per Espanya i sortida per França...¹¹ I cap a Montlluís, on calia trobar la família d'en Josep Tugas (a França, Joseph Tugas), un cosí de la Cisqueta instal·lat ja feia anys a La Cabanassa, regentant una serradora i fusteria, a tocar de Montlluís.

La Cisqueta no recorda amb detall el trajecte entre Mollet i Montlluís. El gruix més important d'exiliats ja havia passat quan elles iniciaren el viatge i entraren en terres franceses de la Catalunya del Nord. Potser això va reduir-los la vivència de les imatges i situacions més doloroses de misèria i d'injustícia dels refugiats espanyols. Reduir, no pas evitar ni ignorar: elles també eren refugiades. I així les tractarien: *refugiée*!¹²

—Jo no me'n recordo ben bé— diu— perquè era molt joveneta. Tenia set anys. Tè'n dones compte?¹³

Intentem un exercici d'empatia. Podem descobrir quins eren els seus pensaments, les seves emocions? Com s'adapta la transparent innocència dels set anys al boirós camí desconegut cap a un pare sense carrer

⁹ Així consta a l'acta de la Reunió General Ordinària de 7 d'agost de 1932, de la Societat Coral El Clavell de Mollet del Vallès. També a una sol·licitud d'informació sobre la conducta i l'honorabilitat de Joan Ambrós que fa el Consolat General de França a l'Ajuntament de Mollet amb data 18 de febrer de 1953, per als tràmits de nacionalització.

¹⁰ Estació de Dalt o Estació del Nord o Estació de Santa Rosa.

¹¹ TURA, M. (2020: 101). «[...] aquells poblets que situats darrere de les muntanyes eren considerats per a molts catalans l'esperança dels desesperançats i que tant els van decebre i maltractar»

¹² Per a un aprofundiment sobre l'exili molletà vegeu-ne, al final del treball, la bibliografia citada o consultada.

¹³ He volgut reflectir la manera d'expressar-se de la Cisqueta Ambrós, per això conservo algunes formes no normatives en un llenguatge estàndard, però sí acceptables en la parla col·loquial o en un idiolecte.

ni poble? Què es pot sentir? De què podia ser conscient? N'hi va haver prou amb la fermesa que ella podia notar a la mà de la seva mare, en agafar-la? En la convicció i seguretat de la Cisqueta Tugas? En el no defallir perquè calia —no podia ser d'altra manera— anar a buscar, trobar i estar al costat del marit? N'hi havia prou amb aquestes percepcions? Proposem-nos una acció d'apropament emotiu.

Primer calia deixar-ho tot, abandonar-ho i marxar. Més tard, no es podia fer res més que quedar-se a França. Després, reconstruir una vida en terres estranyes del nord. No li he sentit mai ni un sol retret, només l'enorme voluntat de lluita per no deixar-se trepitjar; per construir-se i ser.

—Cada dia és un dia nou —aquella expressió clara de la voluntat de la Cisqueta. *Courage!*

Certament, no va tardar gaire a sentir les fuetades de l'exili, i a haver de fer aflorar —potser abans d'hora— totes les energies i les voluntats de supervivència que tenia guardades secretament en el més profund d'ella mateixa.

El juny de 1939, les dues Cisquetes estaven a Montlluís a prop la casa del cosí Josep Tugas, al departament dels Pirineus Orientals, i en Joan Ambròs, al camp de treball de Cailutz (Caylus), al departament de Tarn i Garona, quasi a tres-cents quilòmetres de distància. Unes gestions a través de la Creu Roja Internacional havien permès la Cisqueta Tugas de saber on era en Joan i posar-s'hi en contacte.¹⁴ Des del primer moment, la Cisqueta Tugas sabia que ella no anava a veure el seu marit, l'anava a buscar!

Joan Ambròs demana un permís al Cap del Batalló i Comandant del Camp per veure la seva dona i la seva

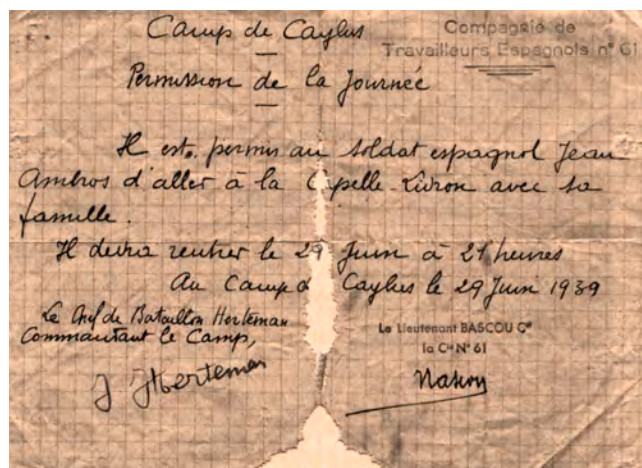

Figura 4. Permís a Joan Ambròs per a sortir del Camp de Cailutz. Juny de 1939. Font: APCA

filla. Li és concedit el dia 29 de juny de 1939 per anar a la Capèla de Livron (la Chapelle de Livron), situada a uns cinc quilòmetres de Cailutz. Té permís fins les nou del vespre del mateix dia.

Joan Ambròs ja no hi tornarà. Després de quasi cinc mesos de separació, de perills, de dubtes i de pors, la decisió i la fermesa de la Cisqueta Tugas més la valentia de la Cisqueta Ambròs i la convicció de Joan Ambròs s'apleguen per aconseguir retrobar-se. De Cailutz, fugen amb un taxi cap a Millars i Montlluís. A Millars, ja als Pirineus Orientals, i d'acord amb el que diu Ambròs a l'entrevista del 26 d'abril de 1978, es troben amb la família de l'exiliat molletà Joan Mayol Solé. Per precaució canvien de vehicle i continuen cap a Montlluís. Ambròs, en la mateixa entrevista, exclama una frase que no és a l'atzar:

—Vaig escapar-me del camp de Caylus amb la complicitat de la meva dona.

Els tres exiliats ja estaran sempre junts.

¹⁴ CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002: 105).

Figura 5. Document d'autorització a Francisca Tugas per a treballar a França. Octubre 1939. Font: APCA

El 28 de setembre de 1939 en Joan Ambròs i el 30 d'octubre la Francisca Tugas obtenen les autoritzacions del Commissariat Spécial de la Guingueta d'Ix (Bourg-Madame) per treballar a la serradora i fusteria d'en Josep Tugas.¹⁵

4. De com és rebuda i de com se sent

A la Cisqueta Ambròs, a Montlluís, la van escolaritzar de seguida. A França hi va haver sempre escoles per als petits; sempre. Si l'escola estava derruïda, feien escola a qualsevol altre lloc, però els infants no havien de deixar mai d'anar a escola. Hi havia una gran preocupació per l'escolarització.

A l'escola de primària de Montlluís només ella era espanyola. Es trobava sola.

—De seguida em vaig sentir estranya, vaig sentir que passava alguna cosa. Em vaig sentir... no trobo la paraula en català, *rejetée*, rebutjada. Perquè era espanyola, perquè era difícil

per a mi d'aprendre francès —explica la Cisqueta.¹⁶

—Vaig passar un temps difícil allà perquè no ens acceptaven. Èrem estrangers.

—Jo era alta com un sant pau i els altres eren petits i al col·legi em van posar en el primer rengle de davant, a primera fila, amb els petits, amb els petitons, ja que era la que menys coneixia el francès. Se'n reien de mi. Però no en guardo un mal record de l'escola. M'agradava aprendre. Tot em va interessar de seguida.

—En aquella època em vaig proposar una cosa: que al cap d'un temps, poc temps, jo seria la primera de classe. No vaig pensar que seria la segona o la tercera: la primera! De seguida vaig pensar: us en rieu, però jo, un dia, seré la primera! —*Mademoiselle Anglaise*, la seva mestra a Montlluís, no se'n reia.

—Jo em vaig dir un dia jo seré la primera a aquesta classe; ah, sí, vaig arribar a primera i durant molts anys

¹⁵ DAVÍ, J. (2013: 39): «Un cop fora [del camp de refugiats] si s'acreditava que un resident o ciutadà francès es podia fer càrrec d'ells [dels refugiats espanyols que en sortien o s'escapaven] o si es demostrava que tenien diners per instal·lar-se, perquè tenien diners o feina, els deixaven residir a França lliures».

¹⁶ Per motius familiars, quan la Cisqueta estava a Montlluís, va haver d'anar a Mollet a passar uns mesos a casa la tia Lola Tugas. Durant aquest temps, per no perdre el ritme escolar, va assistir a classes a l'Acadèmia Viñas. Els companys d'escola li deien *la francesa*.

Figura 6. La Cisqueta a l'Acadèmia Viñas (al centre, davant del professor). Data imprecisa 1941/1943. Font: APCA

136

vaig ser-ho. Quan vaig arribar a ser la primera, ja no me'n van treure —insisteix amb convicció.

—Hi havia un altre noi que també era rebutjat. Era francès, que venia del sud de França, de prop del mar, o de llocs que estaven bombardejant, no me'n recordo del poble. I en aquell pobre noi el van considerar com a estranger també, eh?

—Cada vegada que m'ha passat una cosa així, he pensat sempre que... que me'n tenia de sortir, que no em deixaria aixafar...

—No vaig acceptar mai que tots aquells nens i nenes no m'admetessin perquè era espanyola.

—El meu pare i la meva mare no se'n van donar compte de tot això. Penso que no els hi vaig comentar gaire perquè el meu pare ho va viure molt difícil però la meva mare encara més. La meva mare anava a comprar... dona't compte que a Montlluís la gent

parlava en català... quan la meva mare anava a comprar li parlaven en francès. Això me'n recordo perquè la meva mare arribava i plorava. Quan li explicava en el papa, li queien les llàgrimes

—Deixa'ls córrer —li deia l'Ambrós— són bastards. No són ni francesos ni catalans.

—Això mateix em deia el meu pare quan, alguna vegada, podien veure el meu estat. La seva presència ha estat molt important en la meva vida.

—És el lloc que ens van tractar més malament, a Montlluís, a Catalunya. Després, quan vem arribar a la Corrèze, ja ens van tractar molt més bé.

—Vaig aprendre el francès bastant ràpidament. Sóc molt tossuda. Tossuda com una catalana! —comenta la Cisqueta ben convençuda que amb aquesta imatge reflecteix perfectament la seva personalitat.

—Sí, sí, jo era conscient de la necessitat de tenir voluntat per supe-

rar-te davant les adversitats. Cada dia és un dia nou!

—Em vaig adaptar més ràpidament que la meva mare. Ella no va aprendre francès com jo. La meva mare es va trobar més perduda que jo.

A voltes, la seva mare l'enviava a comprar per tal de no sentir el que li deien els francesos en relació a la República espanyola: rojos, matabepellans, teniu les mans plenes de sang...

—Més tard, ja a la Somme, ja la regió dels Hauts-de-France, la mare ja es feia entendre en francès i es relacionava amb la gent com una mestressa de casa. Aquest era el seu paper i per això insistia en ensenyar-me tot allò que una dona ha de conèixer: saber fer el menjar ben fet, cuidar el seu home...

—El meu pare va aprendre francès llegint. Per a ell era imprescindible fer-ho, cada dia, cada moment que podia. Un llibre francès i un diccionari. Així va

aprendre a parlar i a escriure en francès. Potser ja pensava que no tornaria mai més, però potser tampoc no volia tornar. Sovint deia que a Espanya no hi havia lloc per a tots dos: ell i Franco.

—Jo vaig agafar del meu pare la “mania” de llegir. És clar, en francès. No hi havia res més. El francès era l'assignatura que més m'agradava del col·legi. No recordo que en aquells moments tingués cap vocació, però sí que m'hauria agradat molt cantar.

—D'on em sortia la força? Sempre he pensat que havia de sortir-me'n, que no em deixaria aixafar. No vaig acceptar mai veure com aquells nens i nenes no m'acceptaven perquè era espanyola; no em deien *catalana*.

L'etapa a Montlluís, a la serradora Tugas, va durar fins 1945. Van ser uns anys molts durs de treball i de tracte. Joan Ambròs a l'entrevista de 1978 qualifica aquell període «de temps de

Figura 7. Pare, mare i filla a Montlluís. 1939. Potser la primera foto després de la retrobada. Font: APCA

Figura 8. La Cisqueta i el seu germà Marcel a Montlluís. 1941. Font: APCA

misèria, hipocresia i egoisme». L'esperança de tornar a Catalunya s'havia esvaït. Calia trobar noves terres on arrelar-se, on créixer personalment, humanament, familiarment. Ja eren quatre, i els fills, la Cisqueta i el Marcel —que havia nascut a Montlluís el 30 d'agost de 1941— anaven creixent. Necessitaven estabilitat, tranquil·litat, gaudir de la llibertat que a Espanya ja era impossible. De nou, el somni espruïà del «nord enllà, on diuen que la gent és neta i noble...»

La Cisqueta conclou:

—Vaig tenir la sort de tenir un pare i una mare fantàstics, enamorats. Amb el papa i la mama, jo ho tenia tot. I el

Marcel era com el meu fill i això que, quan va néixer, jo només tenia nou anys. Penso que això em va ajudar molt.

5. Agressions i resistència

De cap manera no es pot dir que hom tractés bé als exiliats espanyols. Els camps «d'acollida» —en deien els francesos—, els camps de refugiats —veritables camps de concentració— i els camps de treball de les Compagnies de Treballadors Estrangers (CTE) —mà d'obra experta a preu de saldo—¹⁷ n'eren uns clars exemples. Les millors condicions i tracte a les CTE no eren concessions humanitàries, tenien un perquè interessat.

Figura 9. Ambrós al camp de treball de Cailutz. Juny de 1939. Font: APCA

¹⁷ Les Compagnies de Travailleurs Étrangers (CTE) foren constituïdes el 12 d'abril del 1939 a França pel govern Daladier davant l'eventualitat de la guerra. El decret de creació proposava prestacions en forma de treball als estrangers beneficiaris del dret d'asil d'entre vint i quaranta-vuit anys, en lloc del servei militar obligatori dels francesos. Tenia la mateixa durada i les CTE eren compostes per 250 homes i dirigides per un oficial francès. Cal diferenciar les CTE del Service de Travail Obligatoire (STO). Establert pel govern de Vichy per una llei del 4 de setembre de 1942 per satisfer els requisits laborals alemanys, l'STO és de fet l'extensió de la política de Relève de Vichy [vegeu: TURA. M. (2018: 255)] implementada a principis de 1942 i que consistia en enviar voluntaris especialistes francesos a Alemanya a canvi del retorn dels presoners de guerra francesos (tres treballadors per un pres). [...] Molt impopular, l'STO va provocar una creixent hostilitat en l'opinió pública pel que fa a la política de col·laboració i va portar a alguns dels contraris a participar en la Resistència i al maquis. Vegeu: Fondation de la Résistance.

Per als nostres exiliats, republicans espanyols conscients del sentit del seu exili —la defensa de la Segona República Espanyola— havia de ser profundament dolorós i incomprendible veure's tractats com a perillosos, desertors i indesitjables per la República Francesa. Joan Ambròs ho va poder pair mai?¹⁸

«Tenint en compte que la definició de camps de concentració inclou una forma de càstig o d'explotació de qui en ells estan reclosos, val a dir que la situació original dels exiliats espanyols internats en els camps francesos s'acostava més a la d'un camp de concentració que a la d'un de refugiats [...]. Prova d'això és que a la major part de la bibliografia consultada es parla sempre de camps de concentració, que no hem de confondre amb camps d'extermini [Mauthausen, Dachau, Buchenwald, Auschwitz i molts altres].

Les condicions a què es van veure abocats els exiliats van ser conseqüència d'una actitud poc receptiva per part del govern francès i d'un cert menyspreu envers els espanyols, caracteritzats per:

- Campanya de la premsa xenòfoba de dretes contra el perill de la invasió roja representada per aquest quasi mig milió de persones a qui,

de forma especial pel que fa als combatents, acusaven d'utilitzar les dones i els infants per a protegir-se i als que qualificaven de: *êtres repoussantes, malpropres, fuyards, déserteurs et des indésirables* (sers repulsius, bruts, fugitius, desertors i indesitjables).¹⁹

- La imprevisió de les autoritats franceses (malgrat avisos des de diverses fonts) van fer que no hi hagués un mínim d'instal·lacions preparades per acollir els combatents i el personal civil.

- La negativa de posar a disposició dels ferits i malalts que arribaven de Catalunya (més de 10.000) els serveis sanitaris militars, ja que la xarxa hospitalària civil era insuficient davant l'allau de refugiats.

- Diferència de tracte als refugiats:

- ♦ Dones, criatures i gent gran (en total 141.000) van ser evacuats a camps d'acolliment improvisats a l'interior de França amb unes condicions mínimes necessàries.

- ♦ Contràriament, els combatents varen ser concentrats en «camps» de refugiats que només eren una gran extensió de sorra, envoltada de fil ferrades, menys pel cantó del mar.»²⁰

¹⁸ Sobre les condicions dels camps de concentració i les CTE, vegeu: MIRÓN, R. (2019). Excel·lent treball.

¹⁹ DIVERSOS AUTORS (2009: 25). Caminant cap al no-res. DIVERSOS AUTORS (2011: 13). Catalunya i l'exili (1936-1975). SUÁREZ, M. A. (2020: 70-71). Testimoni de Nati Simarro «El govern francès va crear camps per a tancar els refugiats espanyols, als quals veien com un perill, una invasió de gent indesitjable». Aquesta mateixa expressió *indésirables* la podeu trobar a MARTÍ, N. (2018: 93 i 119). Testimoni de Joan Pacheco. TURA, M. (2020: 83) ho relata així: «Els homes traslladats a aquell camp (Vernet d'Ariège) foren considerats per les autoritats franceses com *indésirables, dangereux pour l'ordre public, suspects au point de vue national, extrémistes*, ja que la majoria havia format part de l'antiga Columna Durruti».

²⁰ Ben poques vegades les autoritats franceses reconeixen la improvisació, el menyspreu, la desatenció i la injustícia viscudes pels exiliats republicans espanyols; tanmateix, no els és difícil de trobar arguments per evadir-ne responsabilitats. La presentació (*avant-propos*) de la Presidenta del Consell general dels Pirineus orientals de l'interessantíssim llibre de fotografies *Enllà de la pàtria. Au-delà de la patrie*, de M. Rieu i Ch. Langé (2011) n'és un exemple. No podem trobar gaire més que «Els records que guarden els antics testimonis i internats de la *Retirada* i dels camps són en la major part espantosos: condicions de vida, de salut, d'higiene, de disciplina, d'acolliment, molts durs» o «Res no pot substituir la imatge por mostrar la magnitud de la *Retirada*, el que va ser l'èxode, la invasió humana, i les condicions d'acollida i de vida als camps». Per acabar amb paraules ben neutres «Tots [els documents] fan molt més que il·lustrar cadascun a la seva manera la història que cal anar escrivint; els seus diferents punts de vista són fonts per als historiadors».

En iniciar-se la Segona Guerra Mundial, les condicions van empitjorar.

«Treballa, lluita o te'n tornes al teu país. Amb aquesta frase podem resumir l'actitud del govern francès en esclatar la Guerra Mundial. Un Decret obligava els estrangers sense nacionalitat (entre els 20 i els 48 anys) i als beneficiaris d'asil (situació aquesta en la que es trobaven els republicans) a prestar serveis per les autoritats franceses de la següent manera:

- Ésser contractats a títol individual per patrons agrícoles o industrials, suplint d'aquesta manera la manca d'obers temporers.
- Apuntar-se a una Companyia de Treballadors Estrangers (CTE): destinats de forma especial a la fortificació de les línies de defensa francesa, línia Maginot i la frontera italiana així com en la instal·lació de la Pipe-Line (un oleoducte submarí que creuà el Canal de la Manxa).
- Ingressar a la Legió Estrangera: suposava prestar servei durant 5 anys.
- Ingressar als *Régiments de Marche de Volontaires Étrangers* (Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers. RMVE): això comportava prestar serveis militars *pour la durée de la guerre* (mentre durés la guerra).»

I encara es van agreujar més amb la invasió alemanya i la capitulació francesa.²¹ Els refugiats estrangers van passar de fortificar França per parar l'avançada de l'exèrcit nazi a fortificar i crear infraestructures per a l'exèrcit nazi que impedissin els avanços de les forces aliades, enrolats en les companyies de treball alemanyes de l'anomenada Organització Todt (OT).²²

«No va pas millorar la situació dels exiliats republicans amb l'ocupació alemanya del territori francès. La mancança que tenia l'exèrcit alemany d'ocupació de mà d'obra el resolgué incorporant a un gran nombre d'exiliats lliurats pel govern de Vichy com a presoners de guerra a l'Organització Todt, que els destinà a les obres del mur de l'Atlàntic o altres projectes.

D'altres, després de l'ocupació de París pels alemanys, sorpresos en els camps de concentració, treballant en les CTE o en els RMVE, o bé col·laborant amb la Resistència francesa, foren fets presoners i traslladats als camps d'extermini.²³

Els republicans arribats a Alemanya provenien fonamentalment de:

- Els *stalags*²⁴ (membres dels Bataillons de Marxa i de les Companyies de Treballadors).

²¹ MARTÍ, N. (2018: 116). «Després de la desfeta de l'Exèrcit francès i segons l'armistici del 22 de juny de 1940, França es dividia en dos: el sector nord, que estava sota el control alemany directe, i la zona sud, la França lliure on es va establir el Govern francès. Era una enganyifa, perquè a la França de Vichy l'Exèrcit francès estava molt limitat i no hi podia haver ni armament pesant ni aviació de guerra i perquè el mariscal Pétain i aquell Govern van ser, de fet, col·laboracionistes. La República francesa ja no existia. Manava una drete que simpatitzava amb Hitler. La mateixa drete que va estar en contra d'ajudar-nos a lluitar contra Franco en la nostra Guerra Civil quan a França governava el Front Popular»

²² MORALES, M. (2017). «Als primers anys de la Segona Guerra Mundial les tropes alemanyes aconseguiren diversos èxits militars. Aquests èxits permeteren a les autoritats nazis controlar un ampli territori al continent europeu. Per mantenir la maquinària de guerra i defensar els nous espais conquerits pel Reich, els alemanys necessitaren molta mà d'obra barata. L'Organització Todt fou una de les principals organitzacions que es crearen per impulsar la indústria de guerra i per fortificar diversos espais. Part d'aquesta feina fou assumida per molts republicans exiliats a França, que foren forçats a fer treballs de tot tipus per a aquesta organització.»

²³ Vegeu TURA, M. (2018: 247-257) sobre el cas de Joan Tura, assassinat a Mauthausen amb Joan Molins, Vicenç Bach, Pere Cuyàs i Antonio López, i sobre els presoners dels nazis, el Govern de Vichy i l'OT.

²⁴ Camps de presoners de guerra (no civils) que, molts, eren destinats a treballar en l'economia de guerra.

- Ràtzies de la Gestapo contra la resistència francesa (on s'havien incorporat molts espanyols).
- Trasllats de contingents de mà d'obra voluntària amb finalitats laborals.»²⁵

Així ho va viure Joan Ambròs —amb dolor i incredulitat— primer als camp de refugiats per a soldats espanyols de Sant Llorenç de Cerdans²⁶ i de Sètfont (Septfonds),²⁷ i després al camp de treball de Cailutz²⁸ abans de retrobar-se amb la seva dona i la seva filla i fugir a Montlluís l'esmentat 29 de juny de 1939.

Però, per a Ambròs, els temors no es van acabar aquí. L'11 de novembre de 1942, amb l'ocupació de tota França per part dels alemanys, s'arribava al punt àlgid del perill. És detingut per la gendarmeria i traslladat a la comissaria de Perpinyà per enviar-lo a l'OT a treballar per l'exèrcit nazi a Cherbourg, a les costes de l'Atlàntic —per a molts, el pas previ als camps d'extermini nazis. Després d'un exhaustiu examen mèdic, el 25 de gener de 1944 Joan Ambròs és declarat inapte per a les Todt i pot tornar a treballar a la Cabanassa.

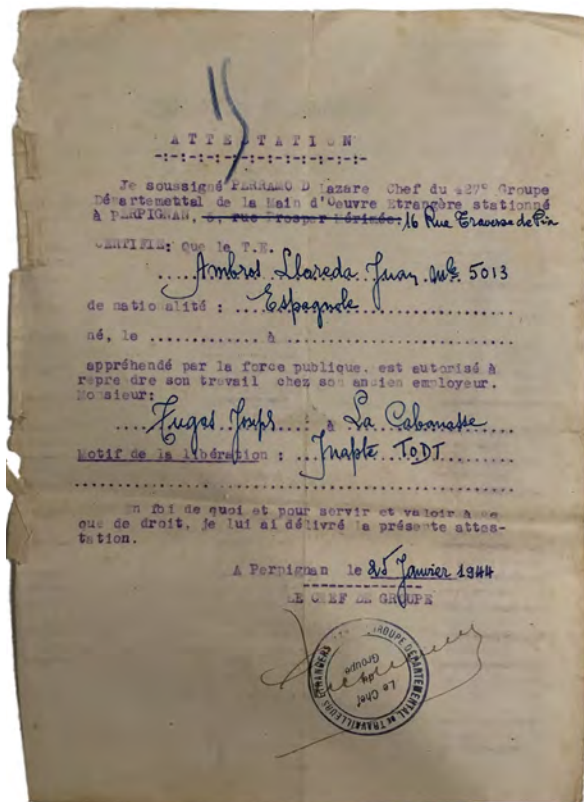

Figura 10. Document que certifica que Ambròs és inapte per a les Todt i és alliberat (25 de gener de 1944). Font: APCA

6. Del sud al centre i cap el nord

La Cisqueta recorda:

—El 1945, ja acabada la guerra, el canvi de Montlluís a Neuviç d'Ussel —a la Corrèze, al centre de França— va ser molt gran. Allà ens van tractar molt millor. Ja no ens miraven com a

²⁵ DIVERSOS AUTORS (2011: 16).

²⁶ CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002: 301-305). «A una dama de Sant Llorenç de Cerdans», article molt il·lustratiu de l'estat d'ànims d'Ambròs els primers dies d'exili, i enorme vivència d'humanitat que contrasta amb els seus patiments viscuts i per viure.

²⁷ TURA, M. (2018: 220) «el camp de Septfonds, al departament de Tarn i Garona [...] [estava previst] per als obrers especialitzats que les autoritats franceses volien incorporar "forçadament al progrés de la seva economia"»

²⁸ A Set-Fonts i a Cailutz, Ambròs va coincidir amb en Manuel Pascual Giner, de Can Regino. Tots dos, per tal de sortir del camp, van intentar apuntar-se a treballar en les fortificacions franceses de Dunkerque, però les llistes ja estaven completes. Entrevista AMBRÓS (1978) i CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002: 104-105). TURA, M. (2018: 229) esmenta que Esteve Tura va estar al camp de Sètfont i va participar en les tasques d'excavació del camp de Cailutz. Joan Ambròs hi arribà més tard, quan ja estava construït.

rojos cremaesglésies o matabapellans. Ens acceptaven encara que parléssim malament el francès, a diferència de Montlluís, on els nens se'n reien de mi pel meu accent. Al sud, a prop de la frontera amb Espanya, hi havia un ambient contra els espanyols molt ferotge. No érem refugiats acollits, érem quasi criminals que calia tancar.

—A Neuvic vàrem viure a una casa al mig del bosc amb dues o tres famílies espanyoles. No hi havia criatures com jo; n'hi havia de més petits i de més grans. Em vaig sentir sola. Tampoc hi havia gaires dones. Nosaltres entràvem a la casa per una escala que pujava per la paret, per fora, a la planta de dalt, on vivíem. No era gaire una casa, però era on vivíem i

on començàvem a fer-ho com a persones. El pare tenia treball, lluny del malviure del sud i de les pors de les detencions, dels treballs forçats amb els alemanys.²⁹

—A Neuvic hi havia feina de paleta a la construcció de la presa d'Ussel; *le barrage* (el barratge) en deien ells.³⁰ Al pare li van reconèixer que era molt bon paleta; per això en va ser l'encarregat de l'obra.

Però, a Nòu Vic també hi van anar a treballar de paleta altres refugiats catalans. Un es deia Francisco Vallès Plana i li deien Cisco; un altre era en Jaume Plana,³¹ oncle del Cisco. D'aquest en parlarem més tard.

Des d'aquí, Joan Ambrós va fer un viatge a Bordeus per cercar feina. Però on hi havia més treball era al nord, ben al nord, on calia arribar per poder assentar-se i començar una desitjada nova vida.

142

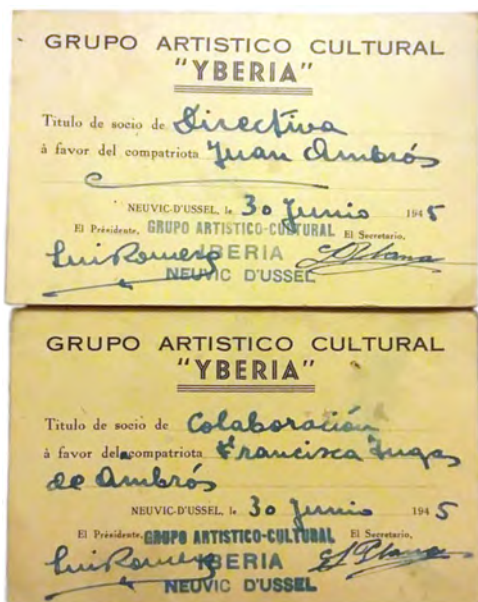

Figura 11. Carnets de l'associació Yberia, a Neuvic. 1945. Font: APCA

Figura 12. Presa de Triouzoune, Neuvic. Font: www.lacorreze.com

²⁹ Vegeu també: CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002: 113).

³⁰ D'acord amb la informació de DAVÍ, J. (2013: 39), Joan Ambrós va coincidir a Nòu Vic amb el molletà Joan Mayol Solé.

³¹ Es pot constatar als carnets de Joan Ambrós i de Francisca Tugas com a membres del Grupo Artístico Cultural Yberia, constituït a Neuvic d'Ussel per exiliats espanyols, que en Jaume Plana n'era el secretari. Aquests carnets estan datats el 30 de juny de 1945.

Així ho van poder fer en acabar la guerra, amb els alemanys fora de França i amb la ferma decisió general de començar la feina enorme de reconstrucció del nord del país. L'ofici de paleta va ser molt necessitat i valorat en aquelles terres horrosament castigades primer per l'artilleria i els bombardejos de l'exèrcit alemany a la conquesta de França i, després, per semblant brutalitat dels exèrcits britànic i francès en l'ofensiva per a fer fora les tropes alemanyes.

Inicialment, al nord, a la Somme, s'hi van desplaçar a buscar treball en Joan Ambrós, en Jaume Plana i el Cisco Vallès. Més tard, ja contractats, van cridar-hi les famílies.

7. Reconstruir i reconstruir-se

El nord-oest de França, entre 1940 i 1945, sofreix uns enfrontaments d'una violència destructiva cruel, impròpia d'éssers humans: la Segona Guerra Mundial. Normandia fins la frontera amb Bèlgica eren uns territoris que representaven, per als alemanys, el punt d'accés a la Gran Bretanya; per als britànics i francesos, la porta d'entrada per foragitar els alemanys de França. Els alemanys havien arribat a les costes del nord de França el maig de 1940 i no en sortiren fins el setembre de 1944. El 14 de juny de 1940, Hitler havia entrat a París.

El 20 de maig de 1940, Abbeville pateix un bombardeig alemany amb més de cinc mil bombes, que destrueix tot el centre i que provoca milers de morts. A l'agost de 1944, torna a rebre la crueltat de la guerra quan els exèrcits aliats es proposen allunyar els

Figura 13. Abbeville després del bombardeig alemany del 20 de maig de 1940. Font: Collection Th. Chion

alemanys de França. La destrucció és enorme. Estranyament, l'estació del tren (un nus importantíssim de comunicacions) no rep els embats dels bombardejos aliats; sí que els rep el centre de la ciutat i la població civil... danys col·laterals.³²

Les imatges de les destruccions dels espais civils i urbans són esfereïdores. Ni Alemanya, ni França, ni la Gran Bretanya no han demanat pas mai perdó per tots els danys personals i materials infligits sobre la ciutadania francesa amb els arguments —bens fal·laços— de foragitar, els uns i els altres, els exèrcits oponents. Així, no és estrany allò que succeí a Le Havre, a uns 170 quilòmetres d'Abbeville. «El 12 de setembre de 1944, les tropes anglo-canadenques entren a Le Havre. L'acollida de la població és glacial. Res a veure amb les escenes d'alegria immortalitzades a la resta de França. La

³² «La batalla d'Abbeville va tenir lloc entre el 28 de maig i el 4 de juny de 1940. Picasso va immortalitzar Gernika, la ciutat basca destruïda per la força aèria alemanya el 1937. El mateix escenari es repeteix per a la població d'Abbeville el 20 de maig de 1940. La ciutat queda reduïda a cendres pels bombardejos alemanys: 2.400 edificis són destruïts, 3.600 altres danyats.» Vegeu: *Encyclopédie de la Picardie*.

premsa va anomenar aquestes tropes els alliberaassassins.³³

«Des de 1940 fins el final de la Segona Guerra Mundial, el Nord i el Pas-de-Calais van patir nombroses onades de destrucció. Reconstruir la regió és un procés complex, sobretot perquè la guerra empitjora una situació ja difícil: el 1939 moltes ciutats del nord ja necessitaven modernitzar-se.

No és suficient desenrunar, cal un esforç enorme per construir infraestructures i es necessiten nous habitatges. Tanmateix, els resultats d'aquesta empresa no semblen del tot reeixits: la lentitud d'aquesta segona reconstrucció [la primera fou després de la Primera Guerra Mundial (1914-1918)] condemna molts habitants a viure durant anys en edificis provisionals i, a més, ben poc estètics. [...]

[...] Potser els reptes eren massa grans per a una regió assolada dues vegades en una generació. [...]»³⁴

7.1. La Cisqueta

A aquestes terres, necessitades de mà d'obra per ser reconstruïdes, hi arriben les Cisquetes a principis de 1946. La Cisqueta filla tenia quasi catorze anys i ho recorda bé:

—Tot estava bombardejat, ensorrat, destruït. Un camp de runes ex-

cepte l'estació del tren, als afores de la ciutat, després del riu Somme i del canal de Trànsit.³⁵

Precisament a l'illa que es forma entre els recorreguts de la Somme i del canal, els Ambròs hi van viure els darrers anys; al carrer Bourg de Vimeu. L'última llar de Joan Ambròs, i la llar on va viure la Cisqueta fins el 2016, quan es va traslladar a Reims, on ja hi vivia la seva filla Yolanda.³⁶

A Abbeville, en Joan Ambròs hi va trobar treball però no pas allotjament, al centre. No n'hi havia: massa destrucció. Van anar a viure als afores, on van trobar una casa on fer-hi estada; al Faubourg des Planches, al barri de la Portellete, a uns dos quilòmetres del centre. La Cisqueta anava a estudiar al poble, al Collège, a peu o en bicicleta. Més tard, aquest trajecte el va fer acompanyada del Cisco. La Cisqueta mare sortia a la porta quan creia que la filla ja hauria d'haver arribat. I veia, amb neguit, la tornada de la filla acomboiada pel Cisco. El trajecte amb el Cisco durarà tota la vida.

La Cisqueta no sabia castellà. Havia sortit de Catalunya i d'Espanya amb just set anys i no l'havia après. Va començar a aprendre'n al tren de Pont-Remy a Abbeville amb el señor Enrique, Manuel Enrique, i el Paquito, el seu

³³ « Le 12 septembre de 1944, les troupes anglo-canadiennes entrent au Havre. L'accueil de la population est glacial. Rien à voir avec les scènes de liesse, immortalisées dans le reste de la France. La presse surnomme ces troupes les *libérateurs* ». *Libérateurs* seria un mot format a partir de *libérateurs* (alliberadors) + *tueurs* (assassins). Vegeu: *Wikipédia libre*.

³⁴ CHÉLINI, M-P i ROGER, P. (2017). Presentació.

³⁵ «La ciutat va ser alliberada [sic] per la 1a divisió blindada polonesa a l'agost de 1944 i es va poder iniciar la reconstrucció. Oficialment es va iniciar el 8 de maig de 1948, quan Max Lejeune, l'alcalde d'Abbeville, va donar la benvinguda al president de la República, Vincent Auriol, en una visita acompanyat per René Coty, llavors ministre de la Reconstrucció. Es va posar la primera pedra de les obres que donarien una nova cara a la ciutat. Dotze anys més tard, el 9 d'octubre de 1960, la inauguració del nou ajuntament va suposar la fi de la reconstrucció del centre d'Abbeville.» Vegeu: *Encyclopédie de la Picardie*.

³⁶ Els dies 20 i 21 d'octubre de 2017, coincidint amb el 25è aniversari de la mort de Joan Ambròs (15/10/1992), vaig estar a la casa d'Abbeville amb la Cisqueta i la Yolanda. Amb ella, vam portar unes flors a la seva tomba, al cementiri d'Abbeville. En tinc un record d'emocions. Sempre lamentaré no haver conegut Joan Ambròs.

Figura 14. La Cisqueta, el Cisco i un amic, entre Pont Remy i Abbeville. c. 1950. Font: APCA

fill. A l'escola, quan va haver d'escollir la segona llengua, va fer-ho amb el castellà i així el va millorar i consolidar. Tanmateix, a l'escola no s'ensenyava castellà com a segona llengua; era l'alemany la segona llengua tradicional de l'escola francesa. Per això va haver d'estudiar-lo pel seu compte; les converses amb el senyor Enrique eren una excel·lent forma d'aprenentatge.

—Va ser com un segon pare —recorda.

Tampoc no sabia escriure en català; enlloc no li ho havien ensenyat. Parlar-lo, sí, a casa seva.

El curs escolar 1946-1947 al Collège Classique et Moderne d'Abbeville, la Cisqueta va cursar el primer curs d'*Enseignement Commercial*. Va treure un *excellence*. També ho va fer el curs 1947-1948, en el segon any d'estudis de comerç. Les seves notes van ser extraordinàries. Per això va figurar en el *Tableau d'Honneur*. Havien passat nou

Figura 15. La Cisqueta entre Pont-Remy i Abbeville. Al fons, Joan Ambrós. c. 1952 (APCA)

any des del seu compromís íntim, a Montlluís, per a ser sempre la primera en els estudis. *Courage!*

Als disset o divuit anys va començar a treballar de secretària, la professió que havia estudiat, que va exercir quasi tota la seva vida laboral i que no va abandonar quan es va casar amb el Cisco.

Havien passat deu anys des de la sortida de Mollet; la Cisqueta ja havia construït un ser personal i social. Un final d'infància, una adolescència i una joventut que potser la van fer adulta abans d'hora, però no pas per saltar-se una part de la vida, ans al contrari, per poder-la viure amb la maduresa de qui és capaç de convertir la dificultat en eina d'aprenentatge i d'experiència humanes.

Diu el seu pare a l'entrevista de 1978:

—La Cisqueta és un exemple. Enmig de totes les dificultats de l'exili i un entorn estrany i sovint hostil, la Cisqueta va ser una molt bona estudiant.

—Vaig treballar molts anys —relata la Cisqueta— a una empresa que era un gran magatzem de venda i

instal·lació de moquetes i altres tipus de sòls per a habitatges i oficines. En aquesta empresa no només vaig fer de secretària, també de comptable substituint el comptable oficial, però jo no havia estudiat per fer-ho. I fent els plànols dels espais on calia posar el terra, per calcular la quantitat de material o el nombre de peces necessàries per cobrir aquells sòls.

—També vaig treballar a Prenatal. Això em va permetre fer algunes visites a París per conèixer les noves col·leccions d'aquesta empresa de roba i

complements per a mares i infants.

Fotografies esplèndides testimoni en aquesta època. És bo de mirar-les amb detall. És pot descobrir una noia alegre, decidida, moderna, elegant, i adonar-se d'unes expressions que denoten clarament la seva intel·ligència i la seva fermesa.

7.2. El Cisco

El Cisco, entre 1943 i 1944, estava fent el servei militar a la Vall d'Aran quan va decidir desertar i fugir a França. A l'altre cantó de la frontera va apuntar-se al maquis³⁷ fins que no va tenir més opció que allunyar-se de la frontera i endinsar-se cap al centre de França a la recerca de treball. Treball de paleta. I el va trobar a le barrage de Neuvic. És en aquelles terres de la Corresa on el Cisco va coincidir amb els Ambrós-Tugas i amb la Cisqueta. Ella tenia tretze anys.

El Cisco procedia d'organitzacions de pensament anarquista i, a França, va continuar amb aquest pensament en la teoria i en la pràctica, de tal manera que ben aviat es va afiliar al sindicat anarquista francès Confédération Générale du Travail (CGT).

Quan la Cisqueta parla del Cisco —sempre amorosament— recorda les sensacions del camí d'integració a França. Recorda la no acceptació, el no entendre perquè no era acceptada i el mal que això li va fer.

Figura 16. La Cisqueta a París. c. 1960. Font: APCA

³⁷ En concret, als Francs-tireurs et partisans français (FTP). FONT, M. i TORRES, A. (2018: 41-42). Els maquis eren grups de guerrillers armats d'origen civil que s'organitzaren durant la Guerra Civil Espanyola, davant l'avanç de les tropes franquistes, i durant la Segona Guerra Mundial amb la resistència francesa. Aquests grups lluitaven contra el règim franquista i els feixistes amb tàctiques guerrilleres de desgast. A finals del 1940 comencen a organitzar-se a les muntanyes campaments de joves francesos que fugen del Servei de Treball Obligatori (STO) francès. A aquests campaments anaren parant espanyols dels diversos camps, ja que la instauració de les Companyies de Treball Estrangeres (CTE) facilitaven la fugida dels confinats (en sortir a treballar els era més fàcil fugir). Aquests campaments civils serien l'origen de la Resistència francesa, i ja se'ls començaria a conèixer com a maquis, mentre que als seus membres se'ls anomenava maquisards. El Dictionnaire de la Langue Française Le Petit Robert (2003), defineix maquis com: «Durant l'ocupació alemanya, lloc poc accessible [per mor d'una vegetació impenetrable: maquis] on es reagrupaven els resistents (els maquisards)».

Figura 17. Casament de la Cisqueta i el Cisco. 18 de juny de 1953. Font: APCA

La Cisqueta no tenia el refugi dels déus, com tenen els creients. A casa seva el pare no era creient, la mare sí. Va fer la comunió, però a l'escola no es feia religió. Diu:

—Quan vaig començar a llegir vaig veure que Déu no existia. Davant tantes injustícies vaig pensar: si hi ha Déu, què fa? Si hi havia Déu, no feia el bé. Déu ha de ser bo, sinó no cal que n'hi hagi.

—Que no m'acceptessin em va fer molt mal. Vaig estar molt tancada en mi mateixa. Però vaig trobar el Cisco. Va ser la meva salvació.

Després de la feina a Nòu Vic, el Cisco i el seu oncle tenien previst anar a treballar a Marsella. Abans de marxar li va dir a la Cisqueta que volia casar-se amb ella i que, quan ella ho acceptés, li ho digués, i ell tornaria de Marsella per estar al seu costat.

No va anar a Marsella, ans a la Somme, a Abbeville. I allí va estar al seu costat; i allí es van casar, el 18 de juny de 1953. Ella tenia vint-i-un anys. Van estar junts tota la vida.

Figura 18. La Cisqueta i el Cisco ballant. Abbeville. Finals 50. Font: APCA

A la Cisqueta, no li va ser gens fàcil convèncer la seva mare que volia casar-se amb el Cisco.

—Té deu anys més que tu —li deia la Cisqueta Tugas.

—I què hi fa que en tingui deu més?

—Que un dia marxarà, que se n'anirà abans perquè serà la seva edat de marxar, i tu et quedaràs sola.

A casa, entre ells parlaven en català; també ho varen fer amb els seus fills: el Jordi, nascut a Abbeville el 1956, i la Yolanda, nascuda a Pont-Remy el juliol de 1967. Però també parlaven en francès; al cap i a la fi aquesta era la llengua dels seus fills i de tot el seu entorn.

7.3. El pares

Quan la Cisqueta Ambròs i el Cisco Vallès van anar a viure a Pont-Remy amb els pares d'ella, la Cisqueta Tugas estava molt delicada i en Joan Ambròs havia estat jubilat anticipadament degut als greus problemes d'artrosi. La Cisqueta Tugas va morir el 1970.

Aquests anys de relació tan propera, van afermar els vincles, les proximitats, les confidències i les complicitats entre Ambròs i la seva filla. L'Ambròs retirat³⁸ estava en una fase de molta creativitat literària. D'aquesta època en són bona part dels poemes i el cos central dels escrits que configuren el seu pensament cultural i polític.³⁹ La Cisqueta ho va viure des de ben a prop.

Pel que he pogut anar aprenent de les lliçons de vida que són les converses amb la Cisqueta, judico que és la notable «tossuderia» del seu pare i de la seva mare la matèria primera en què es basa la seva força de voluntat, el seu no deixar-se vèncer i, al cap i a

la fi, la seves enormes ganes de gaudir de la vida. De gaudir-la compartint-la amb el seu entorn imprescindible: els pares, el marit i els fills.

Però aquesta matèria primera cal treballar-la, modelar-la, adaptar-la a cada moment i a les pròpies possibilitats de fer-ho. Així ho va fer amb la vivència i la introjecció dels valors de la mare, fins i tot en el sempre difícil aprenentatge de la discussió. Però de ben segur que és la relació amb el seu pare la que més determina la persona que es va conformar a partir d'una matèria primera, d'un entorn immediat, d'un entorn social i d'una disposició que podríem anomenar *innata*, per ressaltar-ne la seva profunditat, el seu arrelament interior.

Com diu ella mateixa, agafa del seu pare la «mania» de llegir, la convicció del poder formatiu de la lectura, la voluntat de coneixement; el coneixement que porta a la reflexió i, així, a la decisió elaborada i lliure.

Però no és només això. No és només l'admiració profunda al seu pare, no és només el participar del plaer de la lectura, és el viure directament, compartint-ne els processos intel·lectuals, la creació d'articles, cròniques, poemes i fins i tot correspondència. El pensament social, cultural i polític de Joan Ambròs està reflectit plenament en aquests documents que la Cisqueta veu créixer llegint-ne esborranys i proves, escoltant-los de la veu del seu pare o, fins a tot, a través de la seva pròpia veu: cada escrit una lliçó.⁴⁰

Però, amb modèstia, diu la Cisqueta:

—Jo no podia discutir els seus escrits, el català jo no el coneixia prou; no l'escrivia.

Figura 19. Carnets de refugiats de Joan Ambròs i Cisqueta Tugás. 1957. Font: APCA

³⁸ Ambròs adquireix la condició de retirat l'1 d'agost de 1966. Així hi consta en el corresponent carnet.

³⁹ Vegeu-ne una àmplia selecció a: CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002).

⁴⁰ Vegeu: FORT, O. (2018: 23) i (2021).

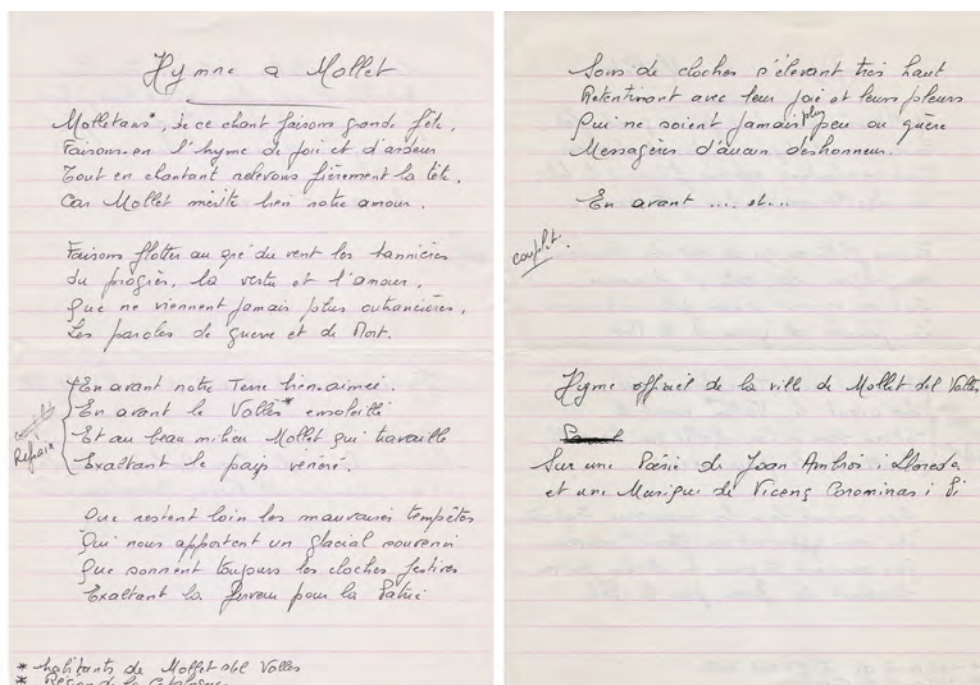

Figura 20. Traducció de l'Himne a Mollet feta per la Cisqueta. Sense data. Font: APCA

L'àmplia presència de valors d'Ambròs que afloren en tots els seus escrits poètics, periodístics o polítics no impregnen només la pell de la Cisqueta, s'endinsen dins els seus sentiments i les seves emocions, dins la seva raó i el seu pensament per conformar uns valors propis i no idèntics. Perquè la Cisqueta construeix el seu personal edifici tot usant, alhora, maons, fustes i ciments treballats pel seu pare, i el seu propi material, recull de vida.

Una frase de la Cisqueta sintetitza l'admiració i el respecte pel pensament ambrosià:

—El pare parlava per dir alguna cosa. Mai no parlava per no dir res.

I el contrapunt de Joan Ambròs, a l'entrevista de 1978:

—La meua filla respecta molt el meu silenci, perquè pugui treballar.

La Cisqueta, al seu pare, el tractava de vostè.

Figura 21. Joan Ambrós i la Cisqueta a Abbville, a la casa de la Rue Saint-Grilles. 1952. Font: APCA

La relació amb la seva mare va ser molt diferent. La Cisqueta Tugàs era una dona de valors tradicionals. Aquests valors —que a voltes amb lleugeresa ens poden semblar obsolets— la van portar a anar a buscar el seu marit. A lluitar per la millor vida a França malgrat el dolor sagrant que li produïa l'allunyament de la seva terra, de la seva casa, dels seus costums i de la seva llengua. Sempre va enyorar Catalunya.

—Poques vegades els meus pares parlaven de coses polítiques. El meu pare no volia parlar de l'exili; volia oblidar moltes coses. Jo era massa petita per entendre-ho. La meua mare deia: «No val la pena pensar en el que està passant a Espanya, sobretot tenint en compte que no pensem tornar-hi». Però ella hauria volgut tornar.

150

—El pare no ho veia igual, però arribava a la mateixa conclusió. Un dia li vaig preguntar:

—Papa, si troba tan fàcil saber què cal fer a Espanya, per què no hi va?

—Si vaig allà, ja no torno —em va contestar. Més d'una vegada havíem discutit sobre què calia fer a Catalunya i a Espanya.⁴¹

La Cisqueta, menys radical que el seu pare, diu:

—L'exili et permet somiar i, quan somies, sovint somies truites.

8. Ciutadans de la República...

La Cisqueta va començar a sentir-se francesa ben aviat. Havia arribat als set anys. Partint de zero en coneixements de francès, va fer tota l'escolarització oficial com qualsevol altre infant de França. Després va cursar els estudis de comerç i de secretaria. Ni l'oferta d'ensenyament a Abbeville

ni les possibilitats econòmiques no li van permetre ampliar els estudis.

Havien passat més de deu anys des de la seva sortida de Mollet. Ja tenia més vivències franceses que catalanes, tot i que mai no va perdre, mai no ha perdut, la seva catalanitat en la llengua —sovint amb paraules, expressions i accent del Mollet dels seus orígens—, en molts costums, en els records viscuts a França al costat del seu pare, de la seva mare i del Cisco, el company imprescindible; encara ara.

Precisament va ser quan el Cisco i la Cisqueta es van casar, el 1953, que van decidir naturalitzar-se francesos;⁴² perquè ho eren, perquè s'hi sentien, a pesar de les empremtes profundes de la seva catalanitat.

—Jo no vull tornar endarrere. No vull tornar allà. Aquí es viu millor —argumentava el Cisco en les converses amb la Cisqueta per decidir si es naturalitzaven.

La Cisqueta va haver de lliurar tots els documents exigits als refugiats estrangers per adquirir la nacionalitat

Figura 22. Joan Ambrós i Cisco Valles. Sense lloc ni data. Font: APCA

⁴¹ Vegeu també: CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002: 124-125).

⁴² Naturalitzar-se: «Adquirir, un estranger, la ciutadania d'un estat». <<https://www.enciclopedia.cat/>>

Figura 23. La Cisqueta mare, a Abbeville. 1956.
Font: APCA

francesa. Al Cisco, reconeguda la seva participació al maquis per a defensar la llibertat a França contra la presència alemanya, li va ser concedida immediatament la nacionalitat. Haver posat la vida al servei de la protecció dels valors republicans de llibertat, igualtat i fraternitat va ser un argument inqüestionable per nacionalitzar-lo francès.

És així com François Valles i Françoise Valles (nascuda Ambròs) van adquirir, l'any 1953, la nacionalitat francesa. Els seus fills, en Jordi i la Yolanda, nascuts a França, ja no van menester aquests tràmits; la seva vida havia començat en territori gal.

Joan Ambròs, a l'entrevista de 1978 i en relació a si als primers anys d'exili (potser fins el 1950) s'havia plantejat un possible retorn o un trasllat a una zona més propera a Catalunya, comenta que sobre ell hi havia hagut una denúncia que l'hauria portat, si tornava, a la pena de mort o de cadena perpètua. No podia tornar. La

151

Figura 24. Joan Ambròs homenatjat a Mollet. 1978. Font: Arxiu Amor Bastida

denúncia era clara i dura i no s'atenyia a la realitat de la seva conducta durant la Segona República Espanyola. Li ho havia transmès directament i personalment a Montlluís una persona molletana. Mai no va creure que el condemnarien a tres o quatre anys de treballs forçats, com li van fer arribar des de Mollet.

L'any 1978, en la seva primera visita a Mollet, va poder confirmar personalment la veritat dels perills del retorn, atesa la denúncia. El temps farà aflorar, si cal, fets i noms. Però, potser Ambròs, serenament, ho deixaria reposar a recer de les fulles de vuitanta tardors. Ho comparteixo.

D'altra banda, els Ambròs-Tugas havien arrelat al nord. I ell no volia ser un exiliat a Perpinyà, encara que fos en terres catalanes i a prop de casa, ni volia que els seus fills ni fossin ni se sentissin exiliats.

El matrimoni Ambròs-Tugas inicia el procés de naturalització l'any 1951 estant a Abbeville. Es tractava d'un procés administratiu complex i lent que exigia molts escrits de diverses persones —molts foren de directius de les empreses on va treballar Joan Ambròs— que certifiqessin la seva qualitat personal, professional i social per a ser ciutadà de la República Francesa.⁴³

Joan Ambròs aconsegueix documents en els quals podem trobar grans expressions de reconeixement a la seva categoria humana i professional. Max Lejeune, alcalde d'Abbeville durant els anys de la reconstrucció, i diputat, senador i ministre en diver-

sos períodes, n'avalua un document. Tot una emotiva mostra de l'estima que es guanyà i de la personalitat professional de l'antic regidor molletà.

Jean Ambros i Françoise Ambros (nascuda Tugàs), el juny de 1959, al cap de vint anys d'haver sortit d'Espanya com a ciutadans de la República Espanyola esdevenen, de ple dret, ciutadans de la República Francesa.

9. Paraules finals

He volgut compartir com el fet d'endinsar-nos en la vida d'una persona —potser de tota persona— obre uns camins que sovint enceten recorreguts impensables. Fins i tot allò constatable, els fets viscuts, acaben essent descobertes plenes d'enorme humanitat. Les vides —potser totes les vides—, mirades de ben a prop com quan en una obra de teatre, en una pel·lícula o en una novel·la ens sentim compartint el ser d'un personatge; les vides —potser totes les vides— acaben tenint una dimensió humanament històrica: mereixedora d'una estimació permanent com a eina d'aprenentatge emocional.

Ningú no escriurà la vida de milions de dones i homes, infants i vells que amb felicitat, avorriment o dolor han transcorregut per uns temps únics. Ens l'escriuran de grans personatges —afavorint més els homes que no pas les dones—, de celebritats que, ben mirat, potser no sempre tenen gran cosa que, humanament, emocionalment, valgui la pena de deixar-ne constància distingida.

⁴³ Relacionat amb els tràmits de naturalització, el 18 de febrer de 1953, el Consolat de França a Barcelona va demanar a l'Ajuntament de Mollet un informe sobre la conducta i l'honorabilitat de Joan Ambròs. A l'informe municipal, de data 27 de febrer de 1953, hi consta: «[...] el interesado observó buena conducta hasta antes de estallar el Glorioso Movimiento Nacional, siendo de ideas políticas de izquierda y en representación de su partido ostentó el cargo de Concejal del Ayuntamiento antes y durante el dominio rojo, comportándose en aquella época como era norma [sic] en los elementos representativos de izquierda.»

Abbeville le 29-Septembre 1957.

M. Ambros, Jean, demeurant a Abbeville (Somme) à M. le Ministre de la Santé et de la Population.

Je soussigné Ambros, Jean né à Matagorda (Espagne) le 31 Mai 1906 ai l'honneur de solliciter la naturalisation française.

Je suis marié le 31 Décembre 1930, mon épouse est de nationalité espagnole, et nous avons deux enfants (une fille déjà majeure et un fils de actuellement 16 ans).

Je suis entré en France le 9 Février 1939. Ma profession est chef de chantier et le montant de mes revenus est de 50.000 par mois.

J'ai passé au Comité de Revision des Etrangers Bénéficiaires du Droit d'Asile le 1er Février 1940 à Perpignan à la Caserne Dagobert étant déclaré "Bon", affecté tout de suite au 42e Groupe Départemental de Travailleurs Etrangers de Perpignan et autorisé à travailler chez M. Tugus à La Cabanasse (Pyr.-Or). J'ai été appréhendé par la force publique le 25 Janvier 1944 étant libéré avec la mention "Inapte TODT".

Je demande à être naturalisé français pour être intégré à la nation française, résidant dans ce pays comme réfugié depuis 1939 et ayant mon fils sur le point d'être appelé à servir l'armée française, étant né en France.

Je m'associe à la demande de mon mari

J. Ambros

153

Figura 25. Manuscrit de sol·licitud de naturalització de Joan Ambròs i Cisqueta Tugus. 1957. Font: APCA

Cal dir que el perquè d'aquest treball són els retalls d'una vida plena d'emocions humanes que, probablement, tots podríem descobrir al nostre costat... si miréssim.

A Abbeville, el 1970 va morir

la mare de la Cisqueta, la Francisca Tugus Parera (Françoise Ambros); el 1992, el seu pare, Joan Ambròs Llorreda (Jean Ambros); i el 2001, el seu marit, Francisco Vallès Plana (François Valles). Tots enterrats a Abbeville,

junts. Tots exiliats per sempre, junts, a mil dos-cents quilòmetres de la terra d'on van haver de marxar.

També va morir a França, a Perpinyà, el 2009, en Marcel, l'altre fill de Joan Ambròs i Francisca Tugas. En Marcel era ciutadà francès de naixement i, en emancipar-se, va seguir per França uns camins diferents als dels seus pares i germana.

Per tot això —la mirada enrere—, voldria que aquest treball, més d'emoció que de ciències, ajudés ni que fos literàriament que l'essència de tots ells —Ambròs, Tugas, Vallès— retornés per sempre a Catalunya, casa seva. I que la Cisqueta i la Yolanda ho visquin; i que m'ho puguin contar.

Relat de cloenda

Ja era adolescent quan, en un llibre que li va regalar el seu pare, va veure per primera vegada fotografies d'homes i dones republicans fugint cap l'exili. Es va fixar, sobretot, en les imatges de nens carregats amb farcells caminant cansats amb cara de què he fet, què està passant, per què marxem.

Especialment va colpir-la aquella fotografia d'una dona amb un infant que, potser amb els ulls plens de llàgrimes, mirava enrere.

Al llibre hi llegia:

«Perduda la casa, els amics, les joguines, el carrer, l'espai de vida i de lleure. L'espai deixat, el temps passat, l'espai i el temps perduts, encara en mig del fum dels incendis provocats de manera acarnissada pels enemics, esdevenien objecte d'atràïment indefugible. Tot perdut; miraven el tot perdut, el tot dolor.

Mentre fugien, mentre anaven seguint els caminois que s'enlairaven per les muntanyes frontereres, mentre girant la vista ella encara podia veure les

valls boirosses prop el poble, la Núria no va parar de mirar enrere, no va parar de somiar.

—No miris enrere, Núria —sentia la veu de la seva mare un pas endavant— Allà lluny ja no hi ha ni passat ni futur.

Sobre el record d'aquelles runes, d'aquelles vides destrossades, sobre aquells records de dolor, hi van començar a edificar una nova vida, mai plàcida: sempre refent la vida, reconstruint-la.

La Núria revivia una vegada darrere l'altra aquells episodis. Quan anava a dormir, arraulida pel fred d'hivern que emplenava aquella peça a les golfes, revivia el fred viscut enmig d'aquelles persones enfosquides camí de l'exili, d'aquella nena camí de l'exili.

Figura 26. Tomba de la família Ambròs-Valles al cementiri d'Abbeville. 2017. Font: Arxiu Oriol Fort

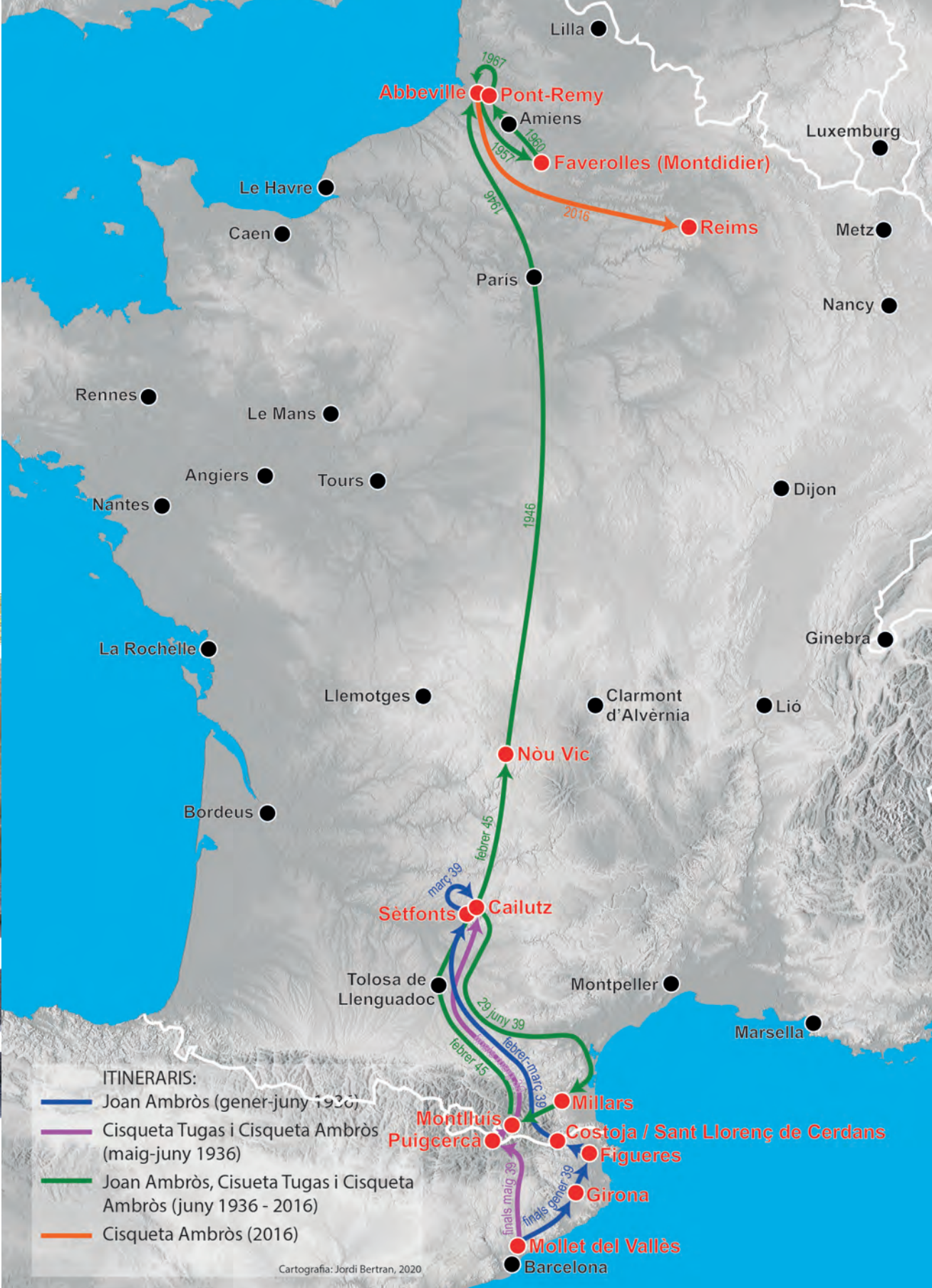

Figura 27. **Exili de dones i infants. Finals de gener de 1939.** Font: www.elgarrotxi.cat

Així ho descrivia Quan miràvem enrere, aquell llibre que, com li deia el seu pare —Més que una novel·la, podria ser el relat del nostre exili»

gia i l'enyor. Malgrat això, la Cisqueta, com tantes vegades quan reviu aquells temps —*courage*—, es posa a cantar:

156

Epíleg

La Cisqueta ha quedat abstreta, pensativa. Fa estona que parlem de records, de temps passats. Ens envolta la melan-

¡Qué tiempos aquellos!
¡Qué tiempo perdido!
¡Qué tiempo querido!
¡Que pronto se fue,
para ya en la vida jamás volver...⁴⁴

⁴⁴ "¡Qué tiempos aquellos!" Havanera de la sarsuela *La del manojo de rosas*, de Pablo Sorozábal (1934)

Fonts

Fonts orals

Joan Ambròs i Lloreda: entrevista de 26 d'abril de 1978, Mollet del Vallès. Hi participen els periodistes Jaume Barberà i Ribas i Joaquim Elcacho Clemente. Enregistrada per Jaume i Joan Codina Torrents.⁴⁵

Cisqueta Ambròs i Tugàs: entrevistes de 27 de novembre de 2016, i de 9 i 10 de juny de 2019. Altres entrevistes, amb apunts però sense enregistrar: de 20 i 21 d'octubre de 2017, i de març de 2018. En algunes d'aquestes entrevistes també hi va participar la seva filla Yolanda Valles. Totes les entrevistes van ser enregistrades a Reims per l'autor d'aquest treball.

Bibliografia citada o consultada vinculada a l'exili molletà⁴⁶

CORBALAN, J. i GARCIA-MORENO, C. (2002). Joan Ambròs i Lloreda. Per Catalunya i la Llibertat. Centre d'Estudis Molletans. Col·lecció Vicenç Plantada, 7. Mollet del Vallès.

DAVÍ, J. (2015). El compromís de la família Guanyabens i Martí Vivés. Notes, 30: 31-48. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

FORT, O. (2018). L'Himne a Mollet. Identitat i valors. Notes, 33: 9-40. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

FORT, O. (2021). El Fons Joan Ambròs i Lloreda. Història i contingut. Notes, 36. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

PRADES, E.; RODRÍGUEZ, J. i TURA, M. (2018). Pelegrí Pi Planellas i Jacint Marquina Ferrer. Lideratge i solidaritat de dos molletans en temps difícils. Notes, 33: 175-185. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

SUÁREZ, M. À. (2000). La Segona República i la Guerra Civil a Mollet del Vallès. Centre d'Estudis Molletans. Col·lecció Vicenç Plantada, 4. Mollet del Vallès.

SUÁREZ, M. À. (2020). L'exili d'una nena molletana, la Nati Simarro. Notes, 35: 65-79. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

TURA, M. (2018). República pagesa. Vindicació del catalanisme rabassaire. Pòrtic. Barcelona.

TURA, M. (2020). De l'esperança d'una vida a França a l'extermini per apàtrida. Correspondència del molletà Vicenç Bachs Vilà (1906-1941). Notes, 35: 81-102. Centre d'Estudis Molletans. Mollet del Vallès.

Altra bibliografia i webgrafia citada o consultada

ALCALÀ, C. (2008). Els nens de l'exili (1936-1939). Història d'un èxode oblidat. Columna. Barcelona

CHÉLINI, M-P. i ROGER, P. (2017). Reconstruire le Nord—Pas-de-Calais après la Seconde Guerre Mondiale (1944-1958). Presses Universitaires du Septentrion. Villeneuve d'Ascq.

DIVERSOS AUTORS (2009). El llarg exili del 1939. Sàpiens, 78. Barcelona

DIVERSOS AUTORS (2011). Catalunya i l'exili (1939-1975). Comitè Català per als Refugiats, Catalunya amb ACNUR. Barcelona.

DIVERSOS AUTORS (2013). Les rutes de l'exili republicà del 1939. Universitat de Girona. Girona.

Disponible a:

<<https://www.udg.edu/ca/cercador?q=Les%20rutes%20de%20l%27exili>>

DIVERSOS AUTORS (2020). Fondation de la Résistance

Disponible a:

<https://www.fondationresistance.org/pages/rech_doc/?p=glossaire&iIdGlossaire=18>

DIVERSOS AUTORS (2020). Encyclopédie de la Picardie

⁴⁵ Agraïxo a Oriol López Mayolas haver-me facilitat una còpia d'aquesta gravació. No tinc constància que existeixi cap altre enregistrament on es pugui sentir la veu de Joan Ambròs.

⁴⁶ Totes les publicacions del Centre d'Estudis Molletans (CEM), la revista miscel·lània Notes i la col·lecció de monografies Vicenç Plantada es poden consultar o descarregar, en format pdf i de manera gratuïta, en aquest web <<https://www.molletvalles.cat/continguts/serveis-a-mollet/cem/publicacions/>> La revista Notes també es pot consultar o descarregar des del web de revistes catalanes amb accés obert <www.raco.cat>.

Disponible a:

<<https://encyclopediae.picardie.fr/Abbeville.html>>

DIVERSOS AUTORS (2020). Wikipédia. L'encyclopédie libre

Disponible a:

<https://fr.wikipedia.org/wiki/Bombardement_du_Havre>

ESPRIU, S. (1968). Obres completes. I Poesia. (Introducció de J. M. Castellet). Edicions 62. Barcelona.

FONT, J. i GAITX, J. (2014). L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009–2014). *Franquisme & Transició* 2: 231–280. Punctum. Lleida.

FONT, M. i TORRES, A. (2018). Paraules d'exili. *Un anàlisi de l'exili republicà a través de les memòries d'un supervivent*. (Treball no publicat). Recerca guardonada amb la segona menció especial del Premi en Memòria Democràtica 2018.

MARTÍ, N. (2018). Demà tindrem sort. La història de Joan Pacheco, un nen a l'exili. Curbet Edicions. Girona.

MIRÓN, R. (2019). Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945. (Tesi doctoral). Universidad de Almería. Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.

Disponible a:

<https://www.mscbs.gob.es/ciudadanos/sanidadExilio/docs/MIRON_GONZALEZ_Asistencia_y_condiciones_sociosanitarias_de_los_exiliados_espanoles_en_el_sur_de_Francia.pdf>

MORALES, M. (2017). L'organització TODT i els exiliats de la Guerra Civil espanyola. *Temps i espais de memòria*, 4: 23-31. Barcelona.

Disponible a:

<http://memoria.gencat.cat/web/.content/00_publicacions/MD/revista_temps_i_espais_de_memoria/numero_04/TEM_num_04_env.pdf>

NADAL, R. (2013). Quan en dèiem xampany. Columna. Barcelona.

RIEU, M. & LANGÉ, Ch. (2011). Enllà de la pàtria. Au-delà de la patrie. Exil et internement en Roussillon (1939-1948). Conseil général des Pyrénées-Orientales. Perpignan. Éditions Trabucaire. Canet, França.